

Професійна підготовка майбутніх учителів української літератури до вивчення сучасного літературного процесу: матеріали і рекомендації

О.О. Лілік*

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна
*E-mail: lilik8383@inbox.ru

Paper received 09.01.16; Accepted for publication 22.01.16.

Анотація. Автор статті розглядає основні тенденції розвитку сучасного літературного процесу, досліджує хронологічні межі, різні підходи до періодизації і класифікації вітчизняної літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст. (генераційний, художньо-естетичний, територіальний). Характеризуючи художні особливості української постмодерністської літератури, автор пропонує методичні рекомендації щодо професійної підготовки майбутніх учителів української літератури до шкільного аналізу сучасної вітчизняної літератури, поради щодо вибору художнього твору для аналізу на уроці.

Ключові слова: *учитель української літератури, сучасна українська література, постмодернізм, письменник, літературний процес*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасна українська література – художньо-естетичний феномен, який характеризується жанровим, стильовим, проблемно-тематичним різноманіттям, а водночас фактичною відсутністю узагальнювальних праць, які б слугували орієнтиром для студентів, викладачів, широкого загалу читачів. Саме тому вивчення сучасної вітчизняної літератури у школі й виші пов'язане з низкою проблем, зокрема: дезорієнтацією у великому масиві текстів, які ще не пройшли перевірку часом; відсутністю чітких критеріїв щодо відбору творів для вивчення, браком критичної літератури. Отже, на часі дослідження тенденцій розвитку літератури к. ХХ – поч. ХХІ ст. та підготовка майбутніх учителів української літератури до шкільного аналізу постмодерністської літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми функціонування сучасної вітчизняної літератури займалися насамперед самі автори (Ю. Андрухович, Є. Баран, І. Бондар-Терещенко, В. Даниленко, В. Єшкілев), які на сторінках періодичних видань дискутували щодо хронологічних меж, характерних ознак, тенденцій розвитку «мистецтва слова». Літературознавці Т. Гундорова, Р. Харчук, узагальнюючи всі наявні матеріали, запропонували власне бачення розвитку літератури загалом і творчості окремих персоналій зокрема. Проте ці дослідження не можна вважати вичерпними: науковці пропонують лише один з можливих підходів до розв'язуваної проблеми.

На жаль, у методичній науці проблема шкільного аналізу постмодерністських творів до сьогодні не стала предметом спеціального наукового дослідження. На нашу думку, її розв'язання насамперед пов'язане з формуванням готовності майбутніх учителів української літератури до роботи із зазначеними художніми текстами. У процесі дослідження ми спираємося на праці науковців-методистів, у яких були закладені теоретичні і методичні основи професійної підготовки майбутніх учителів української літератури, – Л. Базиль, Ю. Бондаренка, Н. Волошиної, А. Градовського, С. Жили, О. Ісаєвої, О. Куцевол, Л. Мірошниченко, О. Семіног, А. Ситченка, Г. Токмань.

Мета статті – дослідити проблему періодизації і класифікації сучасної української літератури, запропонувати методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів-словесників до аналізу постмодерністських творів в шкільному курсі української літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 80-х роках ХХ ст. увиразнилась криза суспільної свідомості, пов'язана насамперед з руйнуванням традиційної ієрархії цінностей, крахом того образу світу, який створювався у свідомості громадян упродовж усього періоду існування радянської влади. Каталізатором цього процесу стало оприлюднення замовчуваної творчої спадщини українських митців ХХ ст., які не вписувалися в концепцію соціалістичної дійсності й культури. Разом із іменами цих письменників повернено й забуті естетичні критерії художньої творчості. У цей час фактично відбулась реставрація вітчизняного мистецтва ХХ ст.: вийшли друком твори митців епохи Розстріляного відродження і шістдесятників, оприлюднена поезія «постшістдесятників», відновлений зв'язок із діаспорою. Серед особливих відкриттів, які зробила для себе «материкова» література, була творчість поетів Нью-Йоркської групи. Хоча виникло це творче об'єднання ще наприкінці 50-х років ХХ ст., світоглядні позиції його представників виявилися актуальними для мистецьких пошуків другої половини 80-х років: відмежування від вітчизняних мистецьких традицій, опозиція до попередників; відокремлення поезії від політики, економіки, соціальних проблем; орієнтація на концепції екзистенціалістів та сюрреалістів (ірраціональний потік свідомості, автоматизм письма, закодовування образу, герметичність мови, що відбиває внутрішні психічні імпульси). Водночас кожен з представників цієї групи (Е. Андієвська, Б. Рубчак, Б. Бойчук, В. Вовк, Ж. Васильківська, П. Килина, Р. Бабовал) мав свій специфічний світогляд, манеру письма, систему ціннісних орієнтирів.

Найбільший зв'язок із творчістю членів Нью-Йоркської групи мали представники Київської школи: М. Воробйов, В. Голобородько, М. Григорів, В. Кордун. Початок їхньої творчої діяльності припав на другу половину 60-х років ХХ ст., але збірки виходять друком лише на поч. 80-х років. Тому фактично визнання вони отримали лише в 90-х роках ХХ ст.

Літературознавець В. Даниленко саме від цих мистецьких феноменів, які зараховує до покоління «постшістдесятників», веде відлік сучасної української літератури: «... після 1980 року в Україні пройшла остання хвиля політичних арештів, горбачовська відлига, девальвація радянських цінностей, розвал Радянського Союзу, утворення незалежної української держави,

кучмівський застій, Помаранчева революція, постреволуційні розчарування та становлення реальної свободи слова. У цей час, як ніколи, постала проблема пошуків іншого мовлення, яке б відповідало новому часу і було суголосне внутрішньому світу сучасної людини. Таке мовлення почало закладатись у 70-ті роки ХХ ст. Предтечами нової естетики стали представники Нью-Йоркської групи та Київської поетичної школи, художній світ яких був звільнений від утопічних шор та контекстів, що виходили суто за межі приватної психології людини. Сімдесятники стали першим поколінням, яке принципово не сприйняло ідеологію шістдесятників. Це затінене шістдесятниками тихе покоління дало якісно нову літературу, яка у своїх кращих зразках вже не вірила в ідеологію, вважаючи літературу самодостатнім явищем. Сучасна українська література почалась із сімдесятників» [3, с. 5–6]. Однак остаточний перелом художньої свідомості в українській літературі пов'язують з трагедією на ЧАЕС 26 квітня 1986 р., яка перевернула всі дотеперішні уявлення людини про світ і себе в ньому, породила відчуття незахищеності перед стихійним лихом, усвідомлення, що наслідки людської діяльності стають самочинними і некерованими, призвела до докорінної зміни філософських орієнтирів. Вона поставила під сумнів традиційні усталені істини й уявлення, сприяла переосмисленню цінностей, трансформації світогляду людини. Т. Гундорова розглядає події на ЧАЕС «... як початок українського постмодерну, а постчорнобильську бібліотеку – як набір текстів, топомів, топограм, цитат, дискурсів, баїв, сюжетів, імен, канонів. Вони атомізують культуру, проявляють її комплекси й табу, перетворюють літературу на приватну справу. Поліголова й багатознакова, постчорнобильська бібліотека, написана на маргінесах інших текстів і на кінцях чужих історій, править за лабіринт і нитку Аріяди водночас, є формою дописування та переписування українського культурного метатексту» [2]. Аварія на ЧАЕС збіглася в часі з процесом розпаду тоталітарної радянської свідомості, призвела до розчарування в різноманітних ідеологічних і культурологічних концепціях. На думку дослідниці, український постмодернізм зародився в Галичині («станіславський феномен»), оскільки там ще були свіжими спогади про нерадянську естетику. Передмодерним явищем Т. Гундорова вважає химерну прозу 1970-х років, а «київську іронічну школу» 1970–80-х років (В. Діброва, Б. Жолдак, Лесь Подерев'янський) зараховує до постмодерністів, оскільки вони широко послуговувалися постмодерністськими прийомами (іронія, колаж, суржик).

У другій половині 80-х – на поч. 90-х років ХХ ст. з'являються поетичні об'єднання, діяльність яких була спрямована на зміну світосприймання громадян: «Бу-Ба-Бу» (Ю. Андрухович, В. Неборак, О. Ірванець), «Пропала грамота» (Юрко Позаяк, Семен Либонь, В. Недоступ), «ЛуГоСад» (І. Лучук, Н. Гончар, Р. Садловський), «Нова дегенерація» (І. Андрусяк, С. Процюк, І. Ципердюк), «Червона Фіра» (С. Жадан, Р. Мельників, І. Пилипчук). Їхня творчість розхитувала основи загальноприйнятої моралі, загальноновизнаної логіки та загальноозначених перспектив літературного розвитку, звільняючи місце для нових поетичних горизонтів [5]. Таким чином, у 80-х роках ХХ ст. поезія звільнялася з-під влади загальних ідей, традиційного стилю мислен-

ня, влади соціально-історичного детермінізму, відбувся перехід від реалістичного відтворення дійсності до прагнення осмислити універсальність буття, поети прагнули відкрити гармонію в духовному хаосі тодішнього соціального абсурду. «Вони пережили свій власний чорнобильський дощ і свій власний перебудовчий блуд. Тож треба було пережити і власний вихід на люди. Ущільнення й роздрібнення смислів, пакування «розмагнічених» часу й простору у власний текст, пошук метакоду буття – пориви були воістину космічні» – стверджував І. Бондар-Терещенко [1].

Літературознавці поч. ХХІ ст. виділяють також покоління 90-х років («дев'яностників»), діяльність якого відбувалась в умовах необмеженої свободи висловлювання, творчості, самовираження, коли література набуває нового значення в гуманітарному просторі українства. Тематичний та ідейно-художній шари текстів 90-х років ХХ ст. охоплюють різні прояви людського буття: від прагнення подолати відчуття самотності, туги за коханням до шизофренічних збочень та ірраціонального трансу. У сучасній літературі на перший план виходять проблеми відповідальності за власний вибір, зображується морально-естетична ситуація, коли особистість не може покладатися на загальносуспільний світогляд і мусить творити власну концепцію, усвідомлюючи відповідальність.

Окремою темою літературознавчих досліджень є спроби класифікації сучасних мистецьких феноменів. У літературі радянського періоду М. Павлишин розрізняв дві течії – колабораціоністську і визвольну, проте після розпаду тоталітарної системи обидві течії вичерпалися, оскільки зник сенс їхнього існування: колабораціоністська припинила своє існування разом з радянською імперією, а визвольна відтепер не мала проти кого боротися. Тому на зміну колоніальній свідомості має прийти постколоніальна. В. Шевчук поділяв письменників к. ХХ ст. на адептів тоталітарної літератури, антитоталітарних і посттоталітарних.

У к. 90-х років ХХ ст. В. Єшкілев першим зробив спробу класифікувати сучасну українську літературу, виокремивши тестаментально-рустикальний, або ж традиційний дискурс, постмодерний і неомодерний. До постмодерного дискурсу він зарахував вісімдесятників, що вийшли з андеграунду (Ю. Винничук, Ю. Андрухович, В. Неборак, С. Пашковський) і дев'яностників (Т. Прохасько, І. Андрусяк, І. Ципердюк) [4]. Ці покоління, на думку дослідників, відрізняються цінностями: для вісімдесятників – гра, свобода, цитування, Гессе, Гайдеггер, Джеймс, Борхес, Кафка, Фрейд, карнавал, символ, концепт, професіоналізм; для дев'яностників – дилетантизм, інтуїтивізм, конформізм, футуризм, Америка. Генераційного принципу дотримується і Л. Демська, вона стверджує, що вісімдесятники і дев'яностники пережили спільний духовний струс, який визначив пріоритети їхньої творчості – розпад Радянського Союзу. Вона вважає, що дев'яностники не є повноцінним окремим поколінням, оскільки у них відсутні генераційна свідомість, літературна піраміда, програмна пропозиція, ставлення до історичного часу, спостерігається відсутність культурної перспективи. Р. Харчук поділяє сучасних письменників на «західників», які зорієнтовані на західну літературну традицію (В. Єшкілев, Ю. Іздрик, Ю. Андрухович), і «грунтівців», що зоріє-

товані на українську традицію (С. Пашковський, О. Ульяненко, В. Медвідь) [4]. В. Даниленко стверджує, що в літературі к. XX – поч. XXI ст. зіштовнулися дві течії – традиціоналісти й західники. Традиціоналісти відстоювали національну самобутність літератури, проте ця течія не є однорідною і розгалужується на неопоганство (В. Ілля, С. Плачинда, Я. Орос), яке ідеалізує дохристиянську цивілізацію, і прихильників літературної школи Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, які є адептами патріархального українського світогляду, ідеалізують морально-етичні норми XIX ст. Західники беруть за взірць естетику модернізму й постмодернізму [3, с. 32]. На основі дифузії традиціоналізму й західництва виникла течія неотрадиціоналістів (В. Медвідь, С. Пашковський), які намагаються патріархальному українському світогляду надати «західного стилістичного шику». Водночас існує російська течія, яка теж не є однорідною: представники першої гілки асоціюють себе з російською літературою; представники другої позиціонують себе як українських письменників, що пишуть російською мовою. Крім цього, літературознавець запропонував генераційний принцип поділу літературного процесу XX – поч. XXI ст. Він виокремив дванадцять мистецьких поколінь, які сформувались під впливом історичних, суспільно-політичних і мистецьких обставин, бажання самоствердитись, конкуренції серед ровесників. Дослідник зазначав, що мистецькі покоління можуть бути революційними (унаслідок революційного піднесення в суспільстві) і тихими (унаслідок реакції та депресії). У тихих поколіннях визначити належність до них можна лише за датою народження і часом входження в літературу, тоді як революційні покоління вносять хаос у розмірений біологічний плин літературного процесу [3]. Для нас особливого значення набувають останні чотири покоління, виокремлені дослідником: покоління 70-х років XX ст. він характеризує як значуще, але малопомітне, оскільки воно сформувалося в часи «брежневського застою» у тіні шістдесятників. Серед найбільш відомих представників Г. Чубач, Р. Горак, С. Йовенко, Г. Тарасюк, Г. Чубай, Я. Стельмах, Л. Голота, В. Шкляр [3, с. 128]. До покоління вісімдесятників увійшли письменники, що народилися між 1949 і 1965 рр. (В. Діброва, Ю. Винничук, В. Герасимюк, Ю. Гудзь, В. Кожелянко, І. Римарук, Г. Пагутяк, Ю. Андрухович, О. Забужко, С. Квіт). Дослідник зазначає: «Вісімдесятники були безцеремонними хуліганамі, що своєю насмішкливою поведінкою і творчістю осквернили передсмертний пафос конаючої імперії» [3, с. 129]. Останнє покоління XX ст. гуртувалось довкола видавництва «Смолоскип», це були митці, що народилися між 1964 і 1977 рр.: С. Процюк, І. Андрусяк, І. Лучук, Т. Прохасько, Н. Неждана, Н. Сняданко. Вони увійшли в літературу в часи національної депресії, економічного колапсу, спаду українського книговидання, загрози втрати державного суверенітету. Проте це було перше покоління, що не зазнало впливу комуністичної ідеології, оскільки в цей час розпочалась реанімація релігійної та історичної свідомості, виникла література перехідного типу, просякнута антиколоніальним пафосом, спрямованим проти рудиментів радянського минулого. Це митці, народжені у 1978–88 рр.: О. Романенко, І. Карпа, С. Андрухович, Т. Малярчук, Л. Дереш [3].

У сучасному літературознавстві існують й інші спроби класифікації сучасної літератури, проте обсяг публікації не дає змоги усі їх проаналізувати. Усі вони свідчать про інтерес дослідників до цього мистецького феномену і про відсутність усталеної загальноприйнятої науковцями точки зору щодо літературного процесу к. XX – поч. XXI ст., а водночас про жанрово-стильове і проблемно-тематичне різноманіття сучасної вітчизняної літератури.

Сучасна українська література завершує шкільний курс української літератури. Перед учителем постає складне завдання – ознайомити учнів з основними тенденціями сучасного літературного процесу, проаналізувати художні особливості постмодерністських творів, схарактеризувати творчість найяскравіших представників. Труднощі в дослідженні сучасної літератури полягають у тому, що ми не можемо дистанціюватися від предмета вивчення, оцінити ці явища об'єктивно, оскільки для цього потрібна певна віддаленість у часі. По-друге, відсутні як такі критерії чи орієнтири, керуючись якими вчитель міг би обрати для вивчення твори. Тобто учителі мають діяти на власний розсуд, послуговуватись інтуїцією, науковим і педагогічним досвідом.

На нашу думку, відбираючи художні тексти для аналізу, варто керуватись кількома критеріями: по-перше, це різні премії і конкурси, лауреатами яких стали як митці, так і окремі твори. Маємо на увазі насамперед офіційні, загальнодержавні, а також нагороди різних фондів і громадських організацій, оскільки вони є показником актуальності твору. Водночас, не можна сприймати ці рейтинги як незаперечну істину, оскільки критики зізнаються, що не бувають на 100% об'єктивними. По-друге, це місце митця в літературному процесі, оскільки є постаті, які неможливо оминати увагою, адже вони є загальноновизнаними реформаторами української літератури пострадянського періоду. По-третє, це досвід, інтуїція учителя, наявний матеріал, готовність учнів до аналізу творів.

Ефективність вивчення сучасної української літератури в школі, на нашу думку, забезпечується низкою чинників, які мають знати і враховувати у професійній діяльності майбутні вчителі:

- аналіз творів сучасної української літератури має відбуватися у взаємозв'язках зі світовою мистецькою традицією загалом і літературною зокрема;

- вони мають знати особливості суспільно-політичних процесів к. 80-х років XX – поч. XXI ст. в Україні, а також характерні риси постмодернізму як художньо-естетичного феномену, водночас вони повинні усвідомлювати своєрідність українського варіанту постмодернізму;

- у студентів-філологів необхідно формувати уявлення про неперервність розвитку української літератури, вони мають сприймати сучасну літературу як закономірний етап розвитку вітчизняного мистецтва слова;

- оскільки однією з характерних рис постмодерністської літератури є інтертекстуальність, то для ефективного аналізу майбутні учителі-словесники повинні вміти проводити паралелі з творами попередніх епох, інших літератур, бачити у текстах алюзії і ремінісценції, аналізувати їх. Саме тому у студентів має бути

розвиненим асоціативне мислення, ерудиція, готовність до співтворчості;

– літературознавці виділяють такі види зв'язків між літературними явищами: традиційні (історико-хронологічні й художньо-комунікаційні) і специфічні (постмодерністські). Історико-хронологічні зв'язки встановлюють спадкоємність літературних явищ різних епох, художньо-комунікаційні дають змогу прослідкувати художні універсалії (стильові і жанрові традиції, проблеми і теми, характерні для української літератури, «наскрізні» образи, запозичені сюжети) і міжтекстову взаємодію (пародіювання, аллюзії, ремінісценції, цитати). Майбутні учителі української літератури повинні «бачити» ці зв'язки, уміти їх досліджувати;

– у процесі аналізу варто брати до уваги факт, що в добу постмодернізму відбулось розширення жанрового спектру української літератури за рахунок новоутворень, у яких поєднуються різні жанрово-родові ознаки, спостерігається синтез різних формотворчих чинників;

– автори постмодерністських творів використовують міфологеми, міфологічні сюжети й образи, творять власні авторські міфи, уводять міф як літературну аллюзію. Майбутні учителі української літератури для ефективного аналізу мають актуалізувати набуті під час попередніх курсів знання;

– для шкільного аналізу потрібно відбирати художні тексти, які б відповідали віковим і психологічним особливостям учнів, мали художньо-естетичне значення, виховний потенціал;

– майбутній учитель української літератури має бути психологічно готовим до аналізу такої літератури, адекватно реагувати на запитання учнів, уміти пояснювати художні особливості текстів;

– учитель української літератури має дбати про за-

безпеченість учнів текстами: оскільки бібліотеки навчальних закладів не мають достатньої кількості примірників творів, варто подбати про створення електронної картотеки, хрестоматій із сучасної літератури;

– наявні широкі можливості для проведення нетрадиційних занять, використання методів і прийомів, зокрема це можуть бути зустрічі з письменниками, використання відеоматеріалів, аудіозаписів творів у виконанні самих авторів чи акторів, захист індивідуальних проєктів, написання власних творів, інсценування, декламування, листування з авторами в режимі он-лайн, проведення спільних занять із учителями зарубіжної літератури, художньої культури;

– основними методами аналізу постмодерністської літератури мають стати компаративний аналіз, міжтекстовий порівняльно-зіставний аналіз, інтертекстуальний аналіз;

– під час аналізу творів сучасної літератури варто залучати твори суміжних мистецтв.

Висновки. Ми усвідомлюємо, що той обсяг навчальних годин, які відводяться на вивчення сучасної української літератури в межах шкільного курсу, не дає змоги всебічно ознайомити учнів із сучасним літературним процесом, проте він має зорієнтувати учнів у цьому безмежжі, стимулювати їхній інтерес, підштовхнути їх до подальшого самостійного знайомства з творчістю письменників і дослідження їхніх творів. Провідна роль у цій справі належить учителю-словеснику, основне завдання якого – зацікавити учнів, підготувати їх до усвідомленого критичного сприйняття постмодерністської літератури, сформувані навички аналізу зазначених творів. Отже, на сьогодні є потреба в цілеспрямованій підготовці майбутніх учителів української літератури до аналізу постмодерністської літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар-Терещенко І. Текст-90-х : герої та персонажі. Літературно-критичні студії / І. Бондар-Терещенко. – Тернопіль : Джура, 2003. – 98 с.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український постмодерн : Монографія / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 258 с.
3. Даниленко В. Лісоруб у пустелі. Письменник та літературний процес / В. Даниленко. – К. : «Академвидав», 2008. – 352 с.
4. Харчук Р. Українська література. Постмодерний період. Навчальний посібник / Р. Харчук. – К. : «Академія», 2008. – 364 с.
5. Філоненко Н.М. Група «Бу-Ба-Бу» як явище українського літературного процесу кінця ХХ століття. Автореферат ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Н.М. Філоненко. – Харків, 2007. – 19 с.

REFERENCES

1. Bondar-Tereshchenko, I. The texts in 1990s, heroes and characters. The literary-critical studies / I. Bondar-Tereshchenko. – Ternopil' : Dzhura, 2003. – 98 p.
2. Hundorova, T. After-Chernobyl library. Ukrainian postmodern Monograph / T. Hundorova. – K. : Krytyka, 2005. – 258 p.
3. Danylenko, V. The harvester in the desert. The writer and literary process / V. Danylenko. – K. : «Akademvydav», 2008. – 352 p.
4. Kharchuk, R. Ukrayins'ka literatura. Postmodernyy period. Navchal'nyy posibnyk / R. Kharchuk. – K. : «Akademiya», 2008. – 364 p.
5. Filonenko, N.M. Group "Bu-Ba-Bu" as a phenomenon of Ukrainian literary process of the late twentieth century. Abstract dis. Cand. Philol. Sc. : 10.01.01 / N.M. Filonenko. – Kharkiv, 2007. – 19 p.

Professional training of the future teachers of Ukrainian literature to study modern literary process: materials and recommendations

O.O. Liliik

Abstract. The author of this article examines the main trends in modern literary process, explores chronological limits, different approaches to periodization and classification of national literature late XX – early XXI century (generations, artistic and aesthetic, territorial). Describing the art features of Ukrainian postmodern literature, the author proposes guidelines for professional training of the future teachers of Ukrainian literature to school analysis of contemporary national literature, advice on choosing the literature text for analyze in class.

Keywords: a teacher of Ukrainian literature, the modern Ukrainian literature, the postmodernism, a writer, the literary process